

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ПРИНЦИПУ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF TERRITORIAL INTEGRITY: A COMPARATIVE LEGAL PERSPECTIVE

Мосейчук Т.А., аспірант кафедри державного будівництва
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджено конституційні засади принципу територіальної цілісності в порівняльно-правовому аспекті, аналізуючи правові механізми захисту територіальної цілісності України, Іспанії, Італії, Франції, Німеччини, Польщі та Чехії. Згідно зі статтею 2 Конституції України, суверенітет України поширюється на всю її територію, включаючи землю, води, повітряний простір, підземні території, континентальний шельф та виключну економічну зону. Захист територіальної цілісності, згідно зі статтею 17, визначено як найважливішу функцію держави та справу всього українського народу.

Дослідження виявило, що конституційне регулювання територіальної цілісності в різних країнах включає закріплення основних принципів у конституціях та додаткове регулювання у звичайних законах, що стосуються національної безпеки, оборони та адміністративного поділу. Це забезпечує комплексний підхід до захисту територіальної цілісності.

Національні особливості кожної країни впливають на формулювання та регулювання принципу територіальної цілісності. Наприклад, у Німеччині акцент робиться на історичних подіях, пов'язаних з об'єднанням країни після Другої світової війни, у Франції – на збереженні єдності держави в умовах багатонаціонального складу, у Польщі – на захисті державного суверенітету після історичних подій, у Чехії – на необхідності захисту суверенітету після розпаду Чехословаччини, в Іспанії – на збереженні єдності в умовах регіонального самоврядування, а в Італії – на захисті суверенітету після історичних подій.

Принцип територіальної цілісності є фундаментальним для всіх розглянутих країн і регулюється як на конституційному, так і на законодавчому рівнях. Межі такого регулювання включають основні положення щодо єдності та неподільності держави та заборону дій, що загрожують державній цілісності на конституційному рівні, а також конкретні заходи щодо забезпечення територіальної цілісності у законах про національну безпеку, оборону та адміністративний поділ на законодавчому рівні.

Висновки, зроблені на основі цього дослідження, дозволяють визначити ефективність різних конституційно-правових моделей у забезпеченні територіальної цілісності держави та адаптувати їх до нових реалій.

Ключові слова: конституційні основи, територіальна цілісність, державний суверенітет, територія держави, захист суверенітету і територіальної цілісності, право на самовизначення, національна безпека.

The article examines the constitutional foundations of the principle of territorial integrity in a comparative legal aspect, analyzing the legal mechanisms for protecting the territorial integrity of Ukraine, Spain, Italy, France, Germany, Poland, and the Czech Republic.

The study found that the constitutional regulation of territorial integrity in different countries includes enshrining basic principles in constitutions and additional regulation in ordinary laws relating to national security, defense and administrative division. This provides a comprehensive approach to the protection of territorial integrity.

The national characteristics of each country influence the formulation and regulation of the principle of territorial integrity. For example, in Germany, the emphasis is on historical events related to the unification of the country after the Second World War, in France – on preserving the unity of the state in the conditions of a multinational composition, in Poland – on the protection of state sovereignty after historical events, in the Czech Republic – on the need to protect sovereignty after the disintegration of Czechoslovakia, in Spain – on the preservation of unity in the conditions of regional self-government, and in Italy – on the protection of sovereignty after historical events.

The principle of territorial integrity is fundamental for all the countries in question and is regulated both at the constitutional and legislative levels.

The conclusions drawn on the basis of this study allow us to determine the effectiveness of various legal systems in ensuring the territorial integrity of the state and to adapt them to new realities.

Key words: constitutional principles, territorial integrity, comparative legal aspect, state sovereignty, Basic Law, public legal aspect, geographical aspect, public and political aspect, protection of independence, right to self-determination.

Постановка проблеми. Дослідження конституційних засад принципу територіальної цілісності набуває особливої актуальності в контексті сучасних міжнародних викликів та конфліктів. Повномасштабне вторгнення Росії на територію України у 2022 році поставило під загрозу суверенітет і територіальну цілісність держави, що підкреслює важливість правових механізмів захисту цих основоположних принципів. Аналіз конституційних підходів різних країн дозволяє оцінити ефективність існуючих правових норм і адаптувати їх до нових реалій. Крім того, порівняльно-правовий аспект допомагає виявити найкращі практики, які можуть бути імплементовані для посилення національної безпеки. Це дослідження спрямоване на розвиток юридичних інструментів для забезпечення стійкості держав проти зовнішніх агресій та внутрішніх загроз.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням проблематики територіальної цілісності, зокрема її міжнародно-правового регулювання займалися ряд науковців, серед яких О. Дахно, В. Ортинський, В. Шаповал, В. Погорілко, В. Федоренко та інші, проте, дослідження саме конституційно-правового закріплення та засад тери-

торіальної цілісності зарубіжних країн залишаються малодослідженими.

Метою статті є комплексний аналіз конституційного регулювання принципу територіальної цілісності в Україні та зарубіжних країнах.

Виклад основного матеріалу. В процесі історичного розвитку теоретико-правових основ поняття «територія держави» відбувалася трансформація правового регулювання територій. Нині існує низка міжнародно-правових актів, що забезпечують належність територій державам і регламентують їх статус. Проте таке регулювання є неповним і не надає правового алгоритму для вирішення територіально-юрисдикційних конфліктів. Тому важливу роль відіграє національне законодавство. У конституціях багатьох країн визначено статус як державної території в цілому, так і її окремих складових, що забезпечує більш чітке і деталізоване правове регулювання.

Згідно зі ст. 2 Конституції України, суверенітет України поширюється на всю її територію. У конституційному праві державний суверенітет розуміється як політико-правова властивість держави здійснювати свої функції самостійно і незалежно від влади інших держав

на своїй території та за її межами на міжнародній арені. Територія держави включає такі складові частини: земля (сухопутна територія); річки, озера, штучні водойми, морські внутрішні та територіальні води (водна територія); повітряний простір над сухопутною і водною територіями до космічного простору (повітряна територія); простір під сухопутною і водною територіями до технічно доступної глибини (підземна територія); континентальний шельф; виключна (морська) економічна зона. Також виділяються об'єкти, прирівняні до території держави, такі як морські та повітряні судна, космічні кораблі та станції, які діють під прапором держави, трубопроводи, підводні кабелі, нафтові морські вишки тощо.

Стаття 17 Конституції України передбачає, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України [1].

У статті 132 Конституції України зазначається, що «Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території». Питання забезпечення державної цілісності регламентуються у низці конституційних норм. У всіх цих положеннях термін «державна цілісність» використовується у значенні «територіальна цілісність», що підтверджується практикою Конституційного Суду України [1]. В одному з рішень Конституційного Суду, ухваленому за поданням виконуючого обов'язки Президента України та Голови Верховної Ради України щодо відповідності Конституції України Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя» міститься найбільш повний аналіз поняття «державна цілісність». При проведенні цього аналізу Суд посилається на положення міжнародних документів, що стосуються територіальної цілісності [4].

Термін «цілісність» застосовується для характеристики державної території України – просторової межі дії її суверенітету в межах державних кордонів, яка включає сушу, води, надра та повітряний простір (стаття 1 Закону України від 4 листопада 1991 року № 1777-ХІІ «Про Державний кордон України») [5]. Державна територія є атрибутом суверенної держави зі своєю системно-структурною організацією. Водночас вважаємо, що поняття «державна єдність» більш адекватно відображає сутність держави, ніж «державна цілісність». На відміну від держави загалом, її територія має конкретне матеріальне вираження і фізичні характеристики, такі як протяжність і об'єм, що дозволяє застосовувати для її характеристики категорію «цілісність».

Така конституційна характеристика стану організації території держави застосовується не тільки в Україні, але й в ряді європейських держав. Так, Конституція Королівства Іспанія регулює питання територіальної цілісності держави. Принцип територіальної цілісності закріплений у статті 2 Конституції, яка проголошує неподільність і єдність іспанської нації. У Конституції Іспанії використовується термін «неподільність нації» (*indisolubilidad de la Nación*), що змістовно аналогічний українському формулюванню «територіальна цілісність». Обидва терміни підкреслюють єдність і неподільність державної території.

Принцип територіальної цілісності закріплений у статті 2 Конституції Іспанії, яка належить до першого розділу «Основні положення» (*Título Preliminar*). Цей розділ містить основоположні принципи державного ладу, аналогічно до засад конституційного ладу в Україні (стаття 2 Конституції України). Конституційне регулювання територіальної цілісності Іспанії включає кілька статей. Окрім статті 2, важливими є статті, що стосуються автономних спільнот (*Título VIII*). Досить детально регулювання обумовлено важливістю збереження єдності дер-

жави в умовах регіонального самоврядування та історичних подій [2].

Конституційні норми щодо територіальної цілісності деталізуються у звичайних законах Іспанії. Наприклад, закон про національну безпеку (*Ley de Seguridad Nacional*) та інші нормативні акти, що регулюють питання безпеки та адміністративного поділу, конкретизують заходи щодо забезпечення територіальної цілісності. Спеціальних конституційних (ординарних) законів, присвячених виключно територіальній цілісності, немає, але існує комплексна система правових норм, яка забезпечує цей принцип.

Таким чином, Конституція Іспанії закріплює територіальну цілісність як один із ключових принципів державного ладу, забезпечуючи його гарантування та впровадження через положення Конституції та численні закони, що охоплюють різні аспекти державного управління та безпеки.

Конституція Італійської Республіки також регулює питання територіальної цілісності держави. Принцип територіальної цілісності закріплений у статті 5 Конституції, де зазначено, що Республіка є єдиною і неподільною.

Вказаний принцип закріплений у розділі першому італійської Конституції «Основні принципи» (*Principi Fondamentali*), що містить основоположні принципи державного ладу. При цьому слід відмітити, що конституційне регулювання принципу територіальної цілісності Італії є відносно лаконічним. У той же час конституційні норми знаходять свій регулятивний розвиток у положеннях інших нормативних актів, що стосуються адміністративного поділу, національної безпеки та оборони. Це обумовлено історичними подіями та необхідністю захисту державного суверенітету [3]. Так, конституційні норми щодо територіальної цілісності деталізуються, наприклад, у законі про національну оборону (*Legge sulla difesa*) в частині заходів забезпечення територіальної цілісності.

Конституційний захист територіальної цілісності Франції базується на принципі неподільності Республіки, закріпленому в статті 1 Конституції. Франція є унітарною державою, де вся територія підпорядкована єдиній системі державного управління. Конституція також визначає принцип децентралізації, що дозволяє місцевим органам влади виконувати певні функції, проте без порушення єдності держави. Конституційна рада Франції відіграє ключову роль у забезпеченні дотримання цих принципів. Значна частина статей Конституції 1958 р. присвячена визначенню статусів ключових ланок державного механізму. Так, в її ст. 5 встановлено, що «Президент Республіки доглядає за додержанням Конституції. Він забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування публічних влад, а також наступництво держави...», є гарантом національної незалежності, територіальної цілісності і додержання міжнародних договорів» [6].

У Конституції Франції досліджуваний принцип позначається як «неподільність Республіки» (*indivisibilité de la République*). Цей термін має більш широкий зміст, охоплюючи як територіальні, так й інституційні елементи держави як єдиного цілого. Хоча Основний закон відносно лаконічно регламентує територіальну цілісність держави як принцип, втім приділяє значну увагу визначенню компетенційної ролі органів державної влади у її гарантуванні і забезпеченні. Крім того, ці конституційні положення знаходять свій розвиток і конкретизацію у законодавстві про територіальний устрій та національну безпеку й оборону держави, наприклад, у законі про оборону (*Code de la défense*), що регулює питання заходів забезпечення територіальної цілісності.

Конституційний захист територіальної цілісності Німеччини є об'єктом особливої уваги Основного Закону Німеччини (*Grundgesetz*). Це в першу чергу зумовлено федеративним устроєм держави. Основний закон передбачає суворий порядок змін територій земель. Вони можливі лише через конституційні реформи, які потребують широкої підтримки федерального парламенту і земель. Важливою частиною

захисту територіальної цілісності є також система конституційного контролю, яка гарантує дотримання принципів і порядків, встановлених Основним законом.

Конституційний механізм захисту територіальної цілісності Німеччини базується на статті 29 Основного закону. Вона визначає процедуру формування нового територіального поділу Федерації, враховуючи історичні, культурні та економічні фактори. Якщо зміна земельної приналежності сталася після 1945 року без народного голосування, щодо територіальних змін може бути ініційований референдум. При цьому ініціативу мають підтримати не менше 10% виборців. У такому разі Федеральний уряд включає територіальне питання до законопроекту. Зміни територіального складу земель потребують затвердження Бундестагом і Бундесратом.

Стаття 143 Основного закону Німеччини передбачає суворе покарання для осіб, які силою чи погрозами намагаються змінити конституційний лад Федерації або земель, а також для тих, хто намагається відібрати територію у Федерації чи земель. Такі дії караються пожиттєвим ув'язненням або каторжним ув'язненням на термін не менше десяти років. Це положення служить важливим механізмом захисту територіальної цілісності та політичної стабільності країни, запобігаючи незаконним змінам кордонів і урядових структур [7].

Характеризуючи формально-юридичний аспект конституційного регулювання принципу територіальної цілісності, слід відмітити наступне. Не вживаючи безпосередньо термін «територіальна цілісність», законодавець фактично окреслює його зміст в ряді конституційних норм. При чому відповідні конституційні положення включені до розділу основоположних прав (Grundrechte). Не дивлячись на порівняно більш деталізоване конституційне регулювання, питання забезпечення територіальної цілісності знаходять своє відбиття у законодавстві про національну безпеку.

Конституційний захист територіальної цілісності Польщі забезпечується кількома ключовими положеннями Конституції Республіки Польща від 2 квітня 1997 року. Стаття 3 проголошує Польщу унітарною державою, що забезпечує єдність та неподільність її території. Стаття 5 визначає: польська держава охороняє незалежність і недоторканність своєї території, гарантує свободи та права людини і громадянина. Ці положення створюють правову базу для захисту територіальної цілісності Польщі та запобігання будь-яким спробам її порушення.

Згідно з Конституцією 1997 р. виконавчу владу в Польщі здійснюють Президент і Рада Міністрів. При цьому Президента визначено «верховним представником Польської Республіки і гарантом наступництва державної влади» (ст. 126). Крім того, він «доглядає дотримання Конституції, стоїть на сторожі суверенітету і безпеки держави, а також недоторканості і неподільності її території» [8].

У Конституції Польщі використовується термін «неподільність території» (niezoderwalność terytorium), що змістовно наближений до формулювання української Конституції «територіальна цілісність». Обидва терміни підкреслюють єдність і неподільність державної території. Конституційні норми щодо територіальної цілісності деталізуються у звичайних законах Польщі. Наприклад, закони про національну оборону (Ustawa o obronie państwa) та інші нормативні акти, що регулюють питання безпеки та територіального устрою, конкретизують заходи щодо забезпечення територіальної цілісності. Спеціальних конституційних (ординарних) законів, присвячених виключно територіальній цілісності, немає, але комплексна система правових норм забезпечує цей принцип.

Чеська Республіка має ґрунтовну конституційну основу для захисту своєї територіальної цілісності. Зокрема, стаття 1 Конституції визначає Чеську Республіку як суверенну, демократичну та правову державу, а стаття 2 проголошує неподільність її території. Додатково стаття 10 чітко окреслює зобов'язання держави захищати свій суверенітет та територіальну цілісність.

У Конституції Чехії досліджуваний принцип позначається як «єдність держави» (jednota státu). Хоча безпосередньо термін «територіальна цілісність» не використовується, його зміст охоплюється конституційно визначеними засадами єдності та неподільності держави, у тому числі й державної території.

Окрім конституційних норм, Чехія має низку законів, що сприяють захисту державної території та державних кордонів. Серед них – Закони про державний кордон та про оборону. Важливу роль відіграє й Закон про надзвичайний стан, який окреслює правила оголошення та введення надзвичайного стану у випадку зовнішньої загрози.

Захист територіальної цілісності Чехії лежить на плечах низки інституцій. Президент, як верховний головнокомандувач збройними силами, має повноваження використовувати їх для оборони країни. Уряд розробляє та реалізує політику оборони, а парламент ратифікує міжнародні договори, що стосуються безпеки. Збройні сили ж несуть пряму відповідальність за захист кордонів від зовнішньої агресії.

Таким чином, Чеська Республіка має комплексний підхід до захисту своєї територіальної цілісності, який ґрунтується на конституційних положеннях, законах, міжнародних зобов'язаннях та роботі відповідних державних інституцій.

Висновки. Конституції таких європейських країн, як Німеччина, Франція, Польща, Чехія, Іспанія та Італія, приділяють належну увагу регулюванню принципу територіальної цілісності держави. При цьому для позначення його змісту використовуються різні формулювання – принцип «єдності держави», «неподільності Республіки», «неподільності нації», «неподільності території». Закріплення його може мати місце в різних розділах основних законів – як присвячених засадам конституційного ладу, так і основним правам. Конституційне гарантування та забезпечення цього принципу здійснюється, як правило, шляхом визначення ключових повноважень органів державної влади у відповідній сфері, і, як виняток із загального підходу, встановлення відповідальності за відповідні порушення конституційного правопорядку.

У всіх розглянутих країнах конституційні норми щодо територіальної цілісності знаходять свій розвиток і конкретизацію у поточному законодавстві, зокрема, у законах щодо національної безпеки, оборони та територіального устрою, що формує комплексний регулятивний підхід до забезпечення та захисту територіальної цілісності.

Безпосередній вплив на правову регламентацію принципу територіальної цілісності спричиняють національні особливості кожної країни. Так, Німеччина приділяє особливу увагу цьому питанню через федеративний устрій держави та історичні події, пов'язані з об'єднанням території країни. Франція та Іспанія акцентують на збереженні єдності держави в умовах багатонаціонального складу, Польща та Чехія – на захисті державного суверенітету після історичних подій, а Італія – на збереженні єдності в умовах активної регіоналізації.

У Україні принцип територіальної цілісності не лише закріплений на найвищому, конституційному рівні, але й забезпечений правовим механізмом своєї реалізації на рівні поточного законодавства. Втім досвід інших європейських країн може бути корисним для удосконалення цього механізму. Зокрема, на конституційному рівні вбачається доцільною деталізація відповідних норм Основного Закону, включаючи положення про заборону партій та дій, що загрожують державній цілісності, подібно до Німеччини. На законодавчому рівні доцільно ухвалити спеціальний закон про засади забезпечення територіальної цілісності, а також сформулювати необхідну і достатню законодавчу базу адміністративно-територіального устрою держави на засадах єдності та цілісності території та системи державного управління. На наш погляд, це сприятиме покращенню механізму конституційно-правового регулювання територіальної цілісності в Україні та забезпеченню його ефективності в умовах сучасних викликів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 26.06.2024).
2. Boletín Oficial del Estado. BOE.es – Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado. URL: <https://www.boe.es/legislacion/documentos/ConstitucionINGLES.pdf> (дата звернення: 15.07.2024).
3. Costituzione Italiana – Costituzione Repubblica Italiana. Wayback Machine. URL: <https://web.archive.org/web/20160312103542/http://www.costituzionerepubblicaitaliana.jimdo.com/> (дата звернення: 15.07.2024).
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим „Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя“ : Рішення Конституц. Суду України від 20.03.2014 р. № 3-рп/2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-14#Text> (дата звернення: 26.06.2024).
5. Про державний кордон України : Закон України від 04.11.1991 р. № 1777-XII : станом на 23 верес. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text> (дата звернення: 26.06.2024).
6. Конституція Французької Республіки / пер. з фр. В. Шаповал. URL: <https://pravo.org.ua/books/konstytutsiya-frantsuzkoyi-respubliki/> (дата звернення: 26.06.2024).
7. Basic Law for the Federal Republic of Germany. *Gesetze im Internet*. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html (дата звернення: 26.06.2024).
8. Конституція Польської Республіки / пер. В. Шаповал. URL: <https://pravo.org.ua/books/konstytutsiya-polskoyi-respubliki/> (дата звернення: 26.06.2024).
9. Constitution of the Czech Republic. URL: <https://www.psp.cz/en/docs/laws/1993/1.html> (дата звернення: 26.06.2024).